

**„Mert nem tudja vala magát hova hajtania”
A *tud* + főnévi igenév szintaktikai vizsgálata ómagyar kori kódexek szövegeiben**

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
bajzat.timi9696@gmail.com

A tanulmány az ómagyar kori *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálatát végzi el funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben. A szórendi mintázatok modellálásához a viszonyhálózati mondatmodellt alkalmaztam (IMRÉNYI 2017a). A kutatás hipotézise az volt, hogy az ómagyar kori szövegelemlekben adatolható segédigés konstrukciók felmutatják a mai magyar nyelvre jellemző szórendi megvalósulásokat, de annak révén, hogy az elemzésben vizsgált példányok kései ómagyar kori kódexekből származnak, nem kizárható a forrásnyelv, tehát a latin nyelv hatása sem. A korpuszalapú vizsgálat igazolta a hipotézist, de árnyalta is azzal, hogy az egyes mintázatok között jelentős gyakorisági különbséget mutatott ki. A tanulmány bemutatja a szórendi mintázatokat, és nyolc kompozitumszerkezet elemzésén keresztül szemlélteti az elemzésben alkalmazott módszertant.

Kulcsszók: segédige, főnévi igenév, ómagyar kor, szórend, viszonyhálózati mondatmodell.

1. Bevezetés. Az esettanulmány fókuszában az ómagyar kori szövegelemlekben adatolható *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezet (TOLCSVAI NAGY 2013: 267–268) megvalósulásai állnak. A vizsgálat nyelvelméleti kerete a funkcionális kognitív nyelvelmélet, szűkebben a kognitív nyelvtan (LANGACKER 1987, TOLCSVAI NAGY 2013), mivel e nyelvelméleti keret alkalmas a használatalapú kutatás számára. A leíró modell történeti adatokon való alkalmazását az alapozza meg, hogy az ómagyar kori nyelvi adatok is nyelvhasználati események, melyek mögött ugyanazok a mozgatórugók állnak, mint amelyek a mai nyelvhasználat mögött is (ROMAINE 1988). Ezáltal az esettanulmányban kísérletet tettem arra, hogy a mai magyar nyelvre viszonylag frissen kidolgozott viszonyhálózati mondatmodellt alkalmazzam (IMRÉNYI 2017a: 663–761). A modellválasztást az motiválta, hogy a szemantikai-műveleti szempontok alkalmazásával összekapcsolhatóvá teszi azokat a szórendi mintázatokat, amelyeket a strukturális megközelítés formai alapokon külön kezel (KÁLMÁN C. et al. 1989: 49–103), valamint több dimenzióban modellálhatóvá teszi az adatokat. A vizsgált mondatokat a Magyar Generatív Történeti Szintaxis adatbázisából vételeztem (MGTSz, I. SIMON–SASS 2012: 243–264). Az esettanulmány hipotézise: a *tud* + főnévi igenév kompozitum grammatikalizációs folyamatának egy kiragadott állapotában felmutatja azokat a szórendi mintázatokat, amelyek jellemzőek a mai magyar nyelvhasználatra is.

2. A dolgozat elméleti kerete.

2.1. A viszonyhálózati mondatmodell. A szórendi mintázatok elemzéséhez IMRÉNYI ANDRÁS friss, a magyar nyelvre kidolgozott viszonyhálózati mondatmodelljét alkalmaztam. Azért esett erre a modellre a választásom, mert a segédigés környezeteket több dimenzióban modellálhatóvá teszi az alapbeállításhoz (központi rendszertaghoz) viszonyítva, a prototípuselv alapján, eltérési fokok mentén. A konceptualizáció szempontjából alapértelmezésnek tekinthető szerkezetnek a formai oldalon általában a jelöletlenség felel meg. Az elemi mondatokon belül a semleges, pozitív, kijelentő mondat az alapbeállítás, erre jellemző a jelöletlenség is (IMRÉNYI 2017a: 669–673). Egy rendszernek az a tagja az alapbeállítású, amely a legkönnyebben feldolgozható, formai oldalon pedig jelöletlen (IMRÉNYI 2017a: 669–673). Az első dimenzióban (D1) valósul meg a magmondat lehorgonyozása (szám- és személybeli, időbeli és módbeli lehorgonyozás), a folyamat ábrázolása a magmondatot kidolgozó műveletek révén (IMRÉNYI

2017a: 715). A második (D2) dimenzióban ábrázoljuk a magmondaton elvégzett műveleteket, ha azok eltérnek az egyszerű kidolgozástól. A jelen minta mondataiban a felülíró operátorok működésének a révén, olyan jelölt mondatsruktúrák is előfordulnak, amelyekben az igei szerkezet már nem tud magmondatként működni (IMRÉNYI 2017a: 727–728). Míg a semleges, állító, kijelentő mondatban a magmondat önmagában hordozza a mondat minden lényeges jegyét, és ennek a *tud* kezdő (pl. *tud olvasni*) vagy beférkőző (pl. *el tudja olvasni a könyvet*) helyzete felel meg (pl. *el tudja olvasni a könyvet*), a felülíró operátor ezt az alapértelmezést már nem hagyja érvényre jutni, és ez hatással van a magmondat hangsúlyviszonyaira és szórendjére is (a *tud* csak hangsúlytalan, a magon belül kezdő helyzetű lehet (pl. *nem tudja elolvasni a könyvet*)).

2.2. A *tud* + főnévi igenév-konstrukció mint kompozitumszerkezet. A segédige + főnévi igenév-konstrukcióra a *kompozitumszerkezet* terminust alkalmazom (TOLCSVAI NAGY 2009, 2013a: 267–268, 2013b: 267–268). A nyelvi elemek egymással kidolgozó viszonyba kerülve kompozitumszerkezeteket alkotnak a jelentéskonstruálás műveletében. Ezek az összetett szerkezetek sematizálódhatnak, nyelvtani szerkezetekké válhatnak absztrahálódás, grammatikalizálódás útján (TOLCSVAI NAGY 2013: 267–268). A kompozitumszerkezet profilját valamelyik komponensszerkezet profilja adja (LANGACKER 1987: 277–326). A segédigés szerkezetek egy folyamatot profilálnak, a profilmeghatározó a segédige, mivel ezen horgonyzódik le a folyamat. A *tud* segédigés szerkezetek esetében a *tud* valamilyen képességet jelöl, de ez mindig az igenévi komponens által jelölt folyamatra vonatkozó képesség. A dinamikus folyamatot és a képességet változó mértékű, de alapvetően nagy integráltságban képviseli a segédigés kompozitum. Bár a lehorgonyzás a *tud* segédigén van jelölve, azt a folyamattípust, amelyet a kompozitum képvisel, a főnévi igenévi komponens jelöli. A kompozitumban a *tud* segédige a profilmeghatározó, ennek egy sematikus alszerkezetét (azt a cselekvést, amelyet a képesség lehetővé tesz) a főnévi igenév dolgozza ki szemantikailag, például: „*Kik tudnak sírni*” (MGTSz). A *tudnak* segédigének a jelentésszerkezetét a *sírni* főnévi igenév dolgozza ki, a kidolgozó viszony a két komponensszerkezet között aszimmetrikus, a főnévi igenév a kidolgozó viszony alapján vonzat (vö. LANGACKER 2008: 203).

Bár a szerkezetben integráltan jelenik meg a képesség és a lehetséges folyamat, a komponensek jelentése előtér-háttér viszonyban is megkonstruálódhat. A különböző szórendi megvalósulások teszik lehetővé azt, hogy eltérő helyi aktiváltságot kapjanak a komponensszerkezetek, tehát mind a képesség (pl. *tud olvasni*), mind az a folyamat, amelyre a képesség vonatkozik, a figyelem előterébe kerülhet (pl. *olvasni tud*), és olyan szórendi mintázat is van, amelyben a komponensek a lehető legnagyobb integráltságban jelennek meg (pl. *el tudja olvasni*). A lineáris, szórendi elrendeződés (IMRÉNYI 2017a) részt vesz a mindenkori beszélő és hallgató közös figyelmének az irányításában.

2.3. A segédige és a főnévi igenév funkcionális megközelítésben

A főnévi igenevet a magyar nyelvben az ige-tőből képezzük *-ni* képzővel. A két komponens (ige-tő + *-ni*) egymással kompozitumszerkezetet hoz létre, a *-ni* képző egy nyelvileg megkonstruált jelenet dologszerű feldolgozását kezdeményezi a konstrukcióban, az ige-tő pedig kidolgozza a folyamatot (Tolcsvai Nagy 2009: 201–210). Az ige-tő jelentéséből fakadóan a szerkezet rendelkezik folyamatjelentéssel, viszont a mindenkori hallgató feldolgozói műveletében az időbeli reláció nem szekvenciálisan dolgozódik fel (TOLCSVAI NAGY 2009: 205–206).

A segédige temporális eseményszerkezettel bír, a résztvevők a segédigén személyraggal jelölhetők. A *tud* segédige mentális állapotot, képességet jelöl mindig két dolog viszonyában. A *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezet esetében a trajektor 'aki képes valamire; aki

tudással rendelkezik’, a landmark pedig ’a képesség birtokában végrehajtható cselekvés’. A segédige fogalmilag korlátozott, absztrahálódott jelentésű, segédigénként eltérő lehet, hogy jelölhető-e rajta minden inflexiós kategória (idő, mód, szám/személy és tárgyhatározottság). A *tud* segédigei elemen a felsorolt kategóriák mindegyike jelölhető. A legtöbb központi segédige pedig főigeként is funkcionálhat (TOLCSVAI NAGY 2009: 206).

3. Anyag és módszer. A szintaktikai vizsgálódást a Magyar Generatív Történeti Szintaxis (MGTSz, l. Simon–Sass 2012) internetes adatbázisából vételezett mondatokon végeztem el. Ezek a mondatok kései ómagyar kori kódexekből származnak. A *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezet vizsgálatára összesen 13 adatot találtam, a korpuszban egyszerű keresést végeztem a *tud* lexémára, majd a kapott adatokból magam szűrtem ki a *tud* + főnévi igenév kódexekben megvalósuló eseteit. A tanulmányban szintaktikai környezetek alapján csoportosítottam az adataimat. A kutatás módszertanában alkalmaztam a viszonyhálózati mondatmodellt. Az alapbeállítástól eltérő szórendet, illetve a felülíró szerkezeteket a D2-ben értelmeztem. Feltérképeztem a jelentéseket, valamint a kettős jelöltség jelenségét (vö. A. JÁSZÓ 1992: 411–454), de erről csak érintőlegesen esik szó a jelen dolgozatban.

4. Az elemzések bemutatása.

4.1. A semleges, állító, kijelentő magmondat.

(1) „[.] kik tudnak sírni [.]” (MGTSz)(Bécsi Kódex 15. század középső harmada)

A *kik* vonatkozó névmás koreferens az előző tagmondat tárgyával (*azokat*), kidolgozza a folyamat (*tud sírni*) elsődleges szereplőjét (D1), és kontextualizálja a magmondatot azáltal, hogy egy szereplőn keresztül teszi elérhetővé (IMRÉNYI 2017b: 702–713). Ez a tagmondat a szereplőket jellemzi a képességükön keresztül (*tudnak sírni*). A *tudnak* segédige jelen időben horgonyzódik le, T/3 személyben. A mondatban nincs olyan operátor, amely hatással volna a magmondatra, az (1) tehát az alapbeállításnak megfelelő mondat típust képviseli. A formális kategorizáció szerint ez egy lapos, a segédige szempontjából kezdő helyzetű mondat (KÁLMÁN C. et al. 1989). A szám- és személyjelölés (HASPELMATH 2018/2019) csak a segédigén történik meg (a főnévi igenéven nem).

4.2. A képesség előtérbe állítása.

(2) „[.] tudtok jó adományokat adnotok ti fiaitoknak [.]” (MGTSz) (Müncheni Kódex 1466)

A folyamat elsődleges szereplője (az adás ágense és a tudás *experienze*) T/2. személyű, a megszólított résztvevőkhöz horgonyzódik le. A *tudtok* hangsúlyos, kezdő helyzetű a magmondaton belül, a ’képesség’ jelentés által megnyitott keretben értelmezzük a potenciális cselekvést (*adnotok*). A főnévi igenév tárgyi vonzatát a *jó adományokat* jelzős szerkezet dolgozza ki, a kedvezményezettjét pedig a *ti* személyes névmás által determinált, kiemelt *fiaitoknak* részeshatározó. A segédigén és a főnévi igenéven is megjelenik a személyjelölés (*tudtok*, *adnotok*) a szereplőhöz való lehorgonyzást kétszeresen jelölve (A. JÁSZÓ 1992). HASPELMATH (2018/2019) alapján többszörös személyjelölésként, nem szám- és személybeli egyeztetésként értelmezem ezt a jelenséget. A (2) hat szót tartalmaz, ebből négyen is jelölve van a beszélőtárhoz való lehorgonyzás.

4.3. Alternatívák a szórendi konstruálásra a Festetics-kódex szövegében.

Alternatív szórendi konstruálás figyelhető meg az alábbi példamondatokban.

- (3) „[..], *hogy meg tudjon utálni gonoszt és választani jót. [..]*” (MGTSz, 1492–1494)
(4) „[..], *hogy tudjon megutálni gonoszt, és választani jót. [..]*” (MGTSz, 1492–1494)

A *meg tudjon utálni gonoszt* kompozitumban (lásd a (3) példában) a segédigei elem az igekötő és a főnévi igenév közé ékelődik be, a *tudjon* igealak hangsúlytalan, csüggő helyzetű (lásd Kálmán C. et al. 1989). Ez az ún. közbeékelődéses szórend felel meg a semleges, állító, kijelentő mondat szórendjének, az egyenes szórendnek. Az egyenes, közbeékelődéses szórendet az alapértelmezésnek megfelelő mondat típus és a magmondat nagy integráltsága egyaránt motiválja.

A *tudjon megutálni gonoszt* szerkezetben (4) a *tudjon* kezdő helyzetű (a kontextualizáló kötőszó után közvetlenül áll), a magmondaton belüli kezdő helyzet azt jelenti, hogy a *tudjon*-ra esik a szerkezet egészének hangsúlya. A segédigét az igekötős főnévi igenév hangsúlytalanul követi. A képesség tartományába nemcsak a gonosz megutálása kerül, hanem a jó választása is, az ezt a viszonyt kifejező szerkezetek (a D1-ben) mellérendelő viszonyban állnak. Tehát a *tudjon* 'potenciális folyamat' tartományát együtt dolgozza ki a *megutálni* és a *választani*. A tudás olyan folyamatokra vonatkozik, amelyek kapcsolatos viszonyban, egymást kontextualizálva dolgozódnak ki a D1-ben. A halmozott főnévi igeneveknek saját tárgyi bővítményük van (D1).

A (3) és a (4) azt példázza, hogy a segédige és a potenciális cselekvés a legegyszerűbb mondat típusban nagy integráltságban, kohezíven is kifejeződhet (3), de a komponensek jelentése bizonyos mértékben el is különülhet egymástól (4). Az elkülönülés úgy valósul meg, hogy a 'képesség' jelentés keretként szolgál a potenciális cselekvés aktiválásához.

4.4. A magmondat felülírása. Azok a szerkezetek, amelyekben a magmondat nem tud érvényre jutni, mert egy felülíró kifejezés ezt a szerepet átveszi, jelöltebbek. A nagyobb jelöltségnek a formai oldalon inverzió felel meg.

- (5) „[..]*felele az hős: én tudnék jobban ez kérdésre felelnem, hogynem te[..]*” (MGTSz, 1440 körül)

Az ötödik példamondatban kontrasztban áll a két szereplő a feleletadás képessége alapján. Az első tagmondatban a D1-ben a magmondaton belül kidolgozódik a segédigés kompozitumszerkezet száma és személye, a *tudnék* alak jelen időben, feltételes módban, egyes szám első személyben horgonyzódik le, és ez a személyviszony a főnévi igenéven is jelölve van. A kettős személyjelölést A. JÁSZÓ ANNA (1992) azzal indokolja, hogy a két komponens közé több mondatrész is beékelődik, ezáltal szükséges lehet az egyeztetés, a szorosabb kapcsolat megteremtése. Az eddig elemzett példák mindegyikére igaz az, hogy a kétszeres jelöltség esetén legalább egy mondatrész elválasztotta a komponenseket. Az *ez* közelre mutató névmás determinálja a *kérdésre* határozót, amely a *felelnem* vonzata (D1). Az *én* a D2-ben felülíró kifejezés, a beszélőre korlátozza a jobb felelet adásának képességét, kidolgozza és egyben kontrasztba helyezi a feleletadás elsődleges szereplőjét. A segédige + főnévi igenév szórend tehát inverzióként értelmezhető ezekben a szerkezetekben (lásd (5)–(6)), bár a segédige a kompozitum első tagja, de hangsúlytalan, ez reflektál a magmondatnak a felülíró kifejezés miatti érvénycsökkenésére.

- (6) „[..] *fiam, nem hiszlek tégedet lett lenni frátereknek kapuján, mert nem tudsz lassan csörgetned, és hogy kell csörgetni [..]*” (MGTSz: Jókai kódex, 1440 körül)

A segédigés kompozitumszerkezetet tartalmazó tagmondat okhatározói mellékmondat (l. a *mert* kontextualizáló kötőszót). Az első dimenzióban lehorgonyzódik a segédigei elem időben,

módban és személyhez (egyes szám második személyben), és ezzel azonos személyjelölés van a főnévi igenéven is. A *nem* tagadószó a D2-ben felülírja a magmondatot, ebben az esetben a felülírás művelete határozza meg a szórendi mintázatot, a felülírásra jellemző az inverz szórendi konstrukció. A *lassan* D1-ben kidolgozza a csörgetés módját.

(7) „[...] úgyhogy az mondott felelés mindenestül fogván vala őellene azért, mert nem tudja vala magát hova hajtania [...]” (MGTSz, 1440 körül)

A *tudja vala* összetett igei szerkezet egyes szám harmadik személyben horgonyzódik le a mondaton belül. A *hajtania* főnévi igenéven szintén megfigyelhető a személyjelölés, és erre is érvényes az A. JÁSZÓ által leírt motiváló tényező. A *hajtania* vonzata a *magát* (D1) (*magát hajtania*), a helyhatározói viszonyban kidolgozója a *hova*, mindkettő a segédige és az igenévi komponens között van. A *nem* tagadószó felülírja a magot, ezáltal a kompozitum összetevői inverz szórendbe rendeződnek.

(8) „...keményedett szegény jonhom, lám nem tudok hálát adnom.” (MGTSZ, 1513)

A segédige és a főnévi igenév egyaránt a megnyilatkozóhoz horgonyzódik le egyes szám első személyben (*tudok adnom*). A *nem* operátor a D2-ben felülírja a magmondat polaritását (pozitív, azaz állító), és tagadóvá alakítja a mondatot. A *hálát adnom* a D1-ben együtt dolgozza ki a potenciális cselekvést, mivel a *hálát ad* frazéma egységként jelöli a hálaadás folyamatát, ezért az elemzés pontosabb, ha komplex főnévi igenévként írjuk le a konstrukciót.

A vizsgált mintában a magmondat felülírására összesen nyolc konstrukciót találtam, amelyből egy mondat fókuszos volt (5). Jelen kutatás további vizsgálatokat tesz indokoltá A. JÁSZÓ ANNA hipotézisére, miszerint az ómagyar kori kettős személybeli lehorgonyzódást a segédige és a főnévi igenév közé beférkőző más mondatrészek motiválják. Az általam vizsgált adatok közül 10 eset felelt meg a hipotézisben felállított kritériumnak, de három mondat nem, ez az összes adatom egyharmada.

5. Az eredmények összefoglalása. A tanulmány a kései ómagyar korban keletkezett kódexekben található *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálatát vázolta fel. A vizsgálódás funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben történt meg, IMRÉNYI ANDRÁS viszonyhálózati mondatmodelljének alkalmazásával (2017). A vizsgált mintát a Magyar Generatív Történeti Szintaxis adatbázisából vételeztem, összesen 13 konstrukciót elemeztem, ezekből a tanulmányba nyolc került. A kutatás hipotézise volt, hogy az ómagyar korból fennmaradt *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetek felmutatják azokat a szórendi mintázatokat, amelyek a mai magyar nyelvre is jellemzőek. A kapott eredmények óvatos következtetésre engedtek: az ómagyar kori szerkezeteknél adatolhatók a mai magyar nyelvre jellemző szórendi konstrukciók, azonban a kis elemszám miatt korlátozottabban jelennek meg ezek, igekötős konstrukcióra összesen 3 példa volt adatolható. Főnévi igenév + segédige konstrukció a mintában nem fordult elő. Olyan szórendi konstruálás nem volt kimutatható, amelynek a mai magyar nyelvben nincs megfelelője.

A kutatás folytatását más segédigés szerkezetek szintaktikai vizsgálatának bevonásában látom, valamint abban, hogy az ómagyar kori konstrukciók vizsgálata után a módszer alkalmazását a középmagyar kor adataira is kiterjesszem.

Források

MGT SZ = Magyar Generatív Történeti Szintaxis. <http://omagyarkorpusz.nyttud.hu/> (utolsó elérés: 2021.04.02.)

Hivatkozott irodalom

- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LÓRÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor/morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.
- HASPELMATH, MARTIN 2018. Indexing and flagging, and head and dependent marking. revised, In: *Te Reo* 62(1): 93–115.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017a. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 663–761.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017b. Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 239–249.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. In: TELEGGI ZSIGMOND, KIEFER FERENC szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 49–103.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California. 277–326.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford. 203.
- ROMAINE, SUZANE 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg., *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 3/1–2)*. Berlin – New York. 1452 – 1469.
- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtchnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–264.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 201–210.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 267–268.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013b. Az igeötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi közlemények* 109: 187–226.